

ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

Bohdanova D. O. Spiritual and intellectual essence of pedagogical activity / D. O. Bohdanova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 38. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 53–67.

D. O. Bohdanova. Spiritual and intellectual essence of pedagogical activity. The article is dedicated to the assessment and investigation of the major problems, associated with the spiritual crisis of the modern society, as well as its impact on the contemporary educational system of Ukraine. Additional attention of the investigator is paid to the set of the following psychological and pedagogical categories: spiritual and moral education of an individual; phenomenon of spiritual culture; spiritual potential of an individual.

The major scientific approaches towards interpretation of the above listed categories are investigated in the scope of this article. The author has conducted an assessment of the spiritual and intellectual essence of pedagogical activity through such concept as spiritual intelligence of an individual as well as its potential in terms of increasing the level of spirituality in the «teacher-pupil» dyad.

It was revealed by the author that the current realities of the social development create the fertile background for the new social request in terms of prepetition of further educations as the major organizers of the educational process. These requests are mainly oriented on the development of educators' spiritual intelligence and as an outcome – achievement of the harmony between the moral and intellectual values of all particulates of educational process.

Special attention of the author is dedicated to assessment and evaluation of the foreign experience of investigation of such category as spiritual intelligence of an individual – as the leading type of intelligence, which is inherent only to humans and represent the biological potential, which uses the spitball information in the process of addressing the life challenges and organization of the life, while referring to the spiritual and moral principles.

The author has conducted a research of such category as «spiritual intelligence» through such notions as «spirituality» and «intelligence». Intelligence is the practical application of the available mental resources,

skills and abilities, which are needed for increasing of life productivity and achievement of the high rate of self-understanding. Spirituality is the ability of an individual for free choice of the own opinion, preferred type of activities and organization of life on the principles of Beauty, Goodness and Truth.

Thus, the spiritual and intellectual essence of pedagogical activity is represented by the author as using by the teacher of available resources for pupil's orientation on organization of one's own life, while referring to the principles of Beauty, Goodness and Truth and as an outcome, actualization of the free choice of one's conception of the world though the perspective of above listed categories.

Key words: spiritual crisis of society, education in Ukraine, spiritual and moral education of an individual, phenomenon of spiritual culture, spiritual potential of an individual and one's spiritual education, spiritual intelligence of an individual.

Д. О. Богданова. Духовно-інтелектуальний зміст педагогічної дії. У статті висвітлено проблеми сучасної освіти в Україні, що пов'язані з духовною кризою суспільства. Увага автора зосереджена на духовно-моральному вихованні особистості, феномені духовної культури особистості педагога та її духовному потенціалі.

Проаналізовано основні наукові підходи до трактування вищезазначених понять. Духовно-інтелектуальний зміст педагогічної дії розкрито крізь призму поняття «духовний інтелект» особистості та педагогічних можливостей цього феномену в підвищенні рівня духовності у діаді «вчитель – учень».

Визначено, що сучасні реалії розвитку суспільства формують нові соціальні запити щодо підготовки майбутніх педагогів – головних організаторів освітнього процесу. Ці запити орієнтовані на необхідність розвитку духовного інтелекту вчителя, оскільки саме він надає духовно-ціннісної спрямованості виховній взаємодії в умовах загострення деструктивних, антидуховних впливів інформаційного середовища. У такий спосіб стає можливим досягнення гармонії між моральними й інтелектуальними цінностями учасників освітнього процесу – педагогів та їх вихованців.

Особлива увага автора зосереджена на зарубіжному досвіді вивчення духовного інтелекту особистості як провідного типу інтелекту. На думку науковців (Роберт Еммонс (Robert Emmons), Джон Майєр (John D. Mayer), Говард Гарднер (Howard Gardner) та Катлін Нобл (Kathleen Noble)) він притаманний лише людині й дає змогу використовувати духовну інформацію у процесі вирішення певних життєвих проблем та організації власної життєдіяльності на засадах духовно-моральних цінностей.

Автором досліджено сутність поняття «духовний інтелект» у єдності категорій «духовність» та «інтелект».

Інтелект передбачає використання наявних розумових ресурсів, умінь та навичок, необхідних для більш продуктивного, ефективного,

щасливого і, як результат, осмисленого життя. Духовність розглядається як здатність людини до вільного вибору власного способу думок і дій на принципах гуманності, добротворчості та естетики буття як гармонійного співвідношення людини зі Всесвітом.

Отже, духовно-інтелектуальний зміст педагогічної дії передбачає використання вчителем наявних розумово-поведінкових ресурсів для організації особистісно-професійної діяльності на засадах Краси, Добра та Істини, а тому й актуалізацію вільного вибору власного світобуття.

Ключові слова: духовна криза суспільства, освіта в Україні, духовно-моральне виховання особистості, духовна культура особистості, духовний потенціал особистості, духовний інтелект особистості.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку людства характеризується тенденцією інформатизації та глобалізації суспільства, що викликає відповідні трансформації в освітніх процесах. Нині відбувається кардинальна переоцінка загальнолюдських цінностей, що були властиві багатьом поколінням, і як результат – поява нових негативних соціокультурних явищ: масова культура (massculture), знецінення моральних надбань та їх десакралізація тощо. Однією з основних ознак сучасної епохи, що визначається вченими як кризова, є системний характер суспільної кризи, водночас її детермінуюча основа – низький рівень духовності людини у сенсі ціннісно-сміслові сутності індивіда та його буття. Духовність як полікультурне, багатоаспектне й інтегративне явище визначається сукупністю якостей особистості, об'єднує волю, мислення, почуття і надає їм добротворчої спрямованості, визначеності, актуалізує здатність людини до високomorальних вчинків, розкриває її унікальний творчий потенціал та уможливорює вільний вибір власного способу думок, дій та гармонійного життя загалом.

Незважаючи на посилення наукового інтересу до означеної проблеми, недостатньо розробленим залишається питання духовності у змісті педагогічної дії, що, в свою чергу, є фундаментальною передумовою духовного розвитку особистості дитини, що навчається, адже саме у шкільному віці найактивніше формується світогляд людини та її життєтворчі можливості. Стає доцільним аналіз поглядів учених різних наукових галузей на феномен духовності особистості, визначення оптимальних педагогічних підходів щодо забезпечення духовного зростання особистості майбутнього вчителя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками значну кількість сучасних філософських та психолого-педагогічних досліджень (І. Зязюн, В. Кремень, В. Рибалка, Е. Помиткін, Г. Балл, Л. Хомич та ін.) присвячено вивченню проблем,

пов'язаних із духовною кризою суспільства та морально-ціннісними викликами вітчизняного освітянського сьогодення. Одним із таких викликів є розвиток духовності особистості як найважливішого здобутку людини у просторі гуманної людино-центрованої педагогіки епохи третього тисячоліття. У поле зору науковців усе частіше потрапляє феномен духовної культури особистості, її духовного потенціалу та виховання. Високий рівень духовної культури людини актуалізує її здатність до вільного вибору власного способу думок, дій, життя на засадах Краси, Добра та Істини [17].

Більшість учених погоджується з тим, що саме духовність людини визначає систему утворення її сутнісних якостей, об'єднує волю, свідомість та самосвідомість, надає їм спрямованості (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, Е. Помиткін, В. Рибалка, О. Федій, Л. Хомич та ін.).

У сучасному освітньому просторі можна констатувати певну неоднозначність підходів щодо трактування поняття «духовно-моральне виховання». У рамках традиційної православної педагогічної думки синонімом поняття «духовності» є «релігійність»; крім того, вчені пов'язують поняття «духовність» через зв'язок особистості з Богом, а отже, поняття духовного та духовно-морального виховання ототожнюються з релігійним вихованням. Як було зазначено О. Подольською, спадщиною гуманістичної філософії та *секуляризованої* освіти стала сучасна гуманістична педагогіка, яка заперечує релігійну систему цінностей і робить людину центром світобудови – найвищою цінністю. У цьому контексті, під поняттям «духовність» варто розуміти наявну в людини сукупність знань, її почуттів, думок, культури, інтелекту та розуму [14].

Гуманістичний підхід до духовно-морального виховання пов'язаний із багатоаспектним трактуванням поняття «духовна культура». Ще К. Ушинський зауважував: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна передусім пізнати її також у всіх відношеннях» [19]. Отже, педагогічна діяльність не може відбуватися поза будь-якою системою цінностей, оскільки її мета, завдання та зміст залежать від того, на якій філософській парадигмі ґрунтується педагогічна дія.

Формування мети статті. Основною метою статті є дослідження специфіки духовно-інтелектуальної складової у змісті педагогічної дії, порівняльний аналіз провідних категорій, що визначають самотутність цієї діяльності: «духовність», «інтелект», «духовний інтелект» тощо.

Виклад основного матеріалу. Проблема духовності набуває особливого значення для сучасного українського соціуму, оскільки одним з основних чинників ефективних перетворень у соціальній, освітянській та економічній сферах є оновлення ціннісно-сміслових конструктів особистості та суспільства загалом. Беручи до уваги процес реформування освіти, знань та зміцнення їх соціальної функції, можна констатувати переорієнтацію людинознавчих прикладних наук на цілеспрямоване виховання духовності особистості за допомогою психологічних та педагогічних засобів і механізмів, які можуть бути орієнтовані на розвиток духовно-продуктивних цінностей. Продуктивність, у цьому аспекті, розглядається і в особистому, і в соціальному вимірах.

Оскільки питання духовності є достатньо актуальним, учені та дослідники різних галузей науки (педагогіки, філософії, культурології та психології) активно залучені до процесу його вивчення та розробки теоретичних моделей духовності у полі конкретної науки. Духовний аспект людської свідомості розглядається ними як своєрідна панацея від сучасних «хвороб» суспільства (інформаційна гіпернасиченість, глобалізація цінностей, поведінкова агресія тощо).

Так, у «Концепції духовного розвитку в Україні» В. Ведич-Берендей наголошує на двовимірному значенні терміна «культура»: матеріалістична (та, що створена працею людей (олюднена) і представлена в різних творах мистецтва) і духовна культура як характерна риса особистості, яка здатна до гармонійної та культурної взаємодії з оточуючим середовищем – і природним, і соціальним. Така здатність визначається рівнем знань людини щодо традицій, звичаїв, порядків та законів суспільної взаємодії. Дотримання вищезазначених норм та законів, у свою чергу, сприяє суспільному прогресу. Інакше кажучи, з культурологічної точки зору, високий рівень духовної культури у суспільстві є передумовою його гармонійного та поступального розвитку і процвітання [8].

Ш. Амонашвілі зауважує, що педагогіка – це «наука, що сприяє піднесенню душі та духовності людини» [5]. Педагогічна дія, в свою чергу, має бути цілеспрямовано орієнтованою на виявлення і популяризацію провідних ідей національної та загальнолюдської культури – як духовно-культурної спадщини людства.

Обґрунтовуючи необхідність створення філософії освіти, В. Кремень зауважив, що «при маєвтичному «використанні» філософії можна досягти розробки більш глибоких визначень предметності та предмету тієї чи іншої особливої сфери духовно-

практичного буття і його «перетворювального розуміння» [12]. У контексті педагогічної діяльності вищезазначене твердження можна трактувати як створення осмислених умов для реалізації предвічної здатності кожної людини бути людиною. Отже, у процесі педагогічної діяльності створюються постулати загального людинознавства, а основною функцією філософії в цьому сенсі є самовиявлення та самовираження особистості на морально-духовних засадах.

Досліджуючи духовний потенціал людини, М. Савчин розглядає поняття духовності особистості в системі філософських, теологічних та психологічних понять. Духовність розглядається вченим у контексті її співвідношення з людською тілесністю, свободою, моральністю, у вимірах добра та зла [18]. В. Рибалка, синтезувавши мистецьке, релігійне і наукове тлумачення духу та духовності, виділяє такі духовні цінності як складові духовності особистості: світогляд, життя, людина, віра, надія, любов, добро, краса, істина [17]. Автором вищезазначеного підходу було з'ясовано, що є не лише позитивний вимір духовності особистості, а й негативний, що представлений у таких категоріях, як темрява, смерть, нелюдь, звір'я, відчай, ненависть, зло, потворність та брехня [17].

Аналізуючи духовні характеристики особистості, Е. Помиткіним було зауважено, що духовність розподілена в усіх підструктурах особистості (інтелектуальній, комунікативній сферах, характері, спрямованості та самосвідомості особистості, її психофізіологічних якостях і духовному досвіді) [15]. Найвищий рівень самоорганізації особистості вбачається вченим у її духовному потенціалі, оскільки останній представлений високим рівнем свідомості, самосвідомості та волі, а також орієнтацією на загальнолюдські духовні цінності й ідеали [16].

Тривалий час емоційні та духовні відносини не входили до предмету дослідження більшості науковців-педагогів, оскільки вважалося, що вони принципово недосяжні для науково-матеріалістичного пізнання. Сучасне дослідження емоційних та духовних відносин у педагогічній діяльності має подвійний зміст: духовні відносини розгадаються вченими як об'єктивний процес взаємодії й обміну інформацією між учасниками навчального процесу, з одного боку, і як оцінка вчителем та вихованцем одне одного – з іншого.

Основна проблема сучасного значення цього питання полягає у відсутності одностайної думки щодо трактування таких понять, як «духовно-моральне виховання», «духовність» та «фі-

лософсько-методологічна основа освітнього простору». Наведені вище обставини зумовлюють актуальність усіх наукових розвідок із проблеми духовно-морального виховання цілісної особистості в умовах сучасної освіти. Водночас, аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати, що всі дослідження можна поділити на такі групи: в одних – духовно-моральне виховання реалізується в рамках гуманістичної філософії, в інших воно спирається на релігійну парадигму й актуалізується крізь призму таких цінностей, як Віра, Надія та Любов.

Так, М. Мережко аналізує проблеми та принципи духовно-морального виховання у вищій школі [13]. І. Чальцева, розглядаючи питання виховання цінностей студентів у процесі суспільно-педагогічної діяльності, аналізує проблему виокремлення моральних цінностей, що визначають «ядро» особистості студента педагогічного університету. Автор розробляє і здійснює діагностику моральних цінностей сучасних студентів педагогічного університету, теоретично обґрунтовує й апробує модель виховної системи, але водночас не враховується духовний аспект розвитку людини в контексті релігійної парадигми [33].

В. Беляєва вивчає проблеми духовно-морального виховання студентів крізь призму світської і православної педагогічної культури, їх взаємозв'язку в професійній підготовці вчителя у вищому навчальному закладі, а також досліджує технологічні основи формування духовно-моральної особистості в освітньому процесі [6]. Л. Чугунова аналізує сутність і зміст духовних цінностей, визначаючи поняття «розвиток духовних цінностей студентів» у вимірах традиційної релігійної культури [23].

У контексті духовно-інтелектуального змісту сучасної педагогічної дії актуальним стає вивчення зарубіжного досвіду, оскільки науково-матеріалістичний підхід, що був основним у вітчизняній психологічній науці у ХХ столітті, не охоплював таких понять, як «дух» і «духовність», а також їх зв'язок з інтелектом особистості. У зарубіжних наукових розвідках ще на початку ХХ століття здійснювались спроби вивчення духовного показника інтелекту, що пізніше знайшли своє наукове підтвердження в низці наукових теорій. Так, вивчаючи взаємозв'язок між духовністю та інтелектом, Роберт Еммонс (Robert Emmons) – провідний фахівець факультету психології Каліфорнійського університету, проаналізував різні психологічні та філософські трактування феномену духовного інтелекту, посилаючись на теорії Джона Майєра (John D. Mayer), Говарда Гарднера (Howard Gardner) та Катлін Нобл (Kathleen Noble) [2]. У першій половині

XX століття психологи виявили шляхи і засоби для вимірювання інтелекту за показником когнітивного інтелекту (IQ – intelligence quotient). У середині 1990-х рр. Д. Гольман (Daniel Goleman) популяризував дослідження емоційного інтелекту (EQ – emotional quotient), вказуючи на те, що емоційний інтелект є основною вимогою для належного використання когнітивного інтелекту. В XXI ст. є достатньо наукових доказів, зібраних ученими-психологами, неврологами, антропологами та фахівцями у галузі когнітивної науки, щодо існування третього показника інтелекту – духовного інтелекту (SQ – spiritual quotient) [3].

Першим феномен духовного інтелекту особистості був визначений автором теорії сукупності інтелектуальних здібностей Г. Гарднером (Howard Gardner) у дослідженні системи інтелектуальних здібностей особистості. Автор цього підходу вважає, що існує сім незалежних типів інтелекту: логіко-математичний, лінгвістичний (вербальний), музичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний і внутрішньоособистісний. Ученим було доведено вірогідність існування трьох додаткових типів інтелекту (природничо-наукового, духовного і екзистенційного), хоча він і визнає, що свідчення на користь існування духовного й екзистенційного інтелекту є досить фрагментарними [2].

У педагогічному контексті, класифікація інтелекту, запропонована Г. Гарднером (Howard Gardner), може бути розглянута як традиційні типи інтелектуальної діяльності (логіко-математичний, лінгвістичний (вербальний), музичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний і внутрішньоособистісний) та її інноваційні типи (природничо-науковий – як відчуття єдності особистості з Всесвітом у цілісній картині світу, власне духовний, що актуалізує добротворчі основи особистості, та екзистенційний – як відчуття особистістю її власного естетично-духовного буття).

Традиційні типи інтелекту, в свою чергу, можна поділити в цьому контексті на *предметні* (ті, що застосовуються учнем та вчителем у процесі навчання) та ті, що *пов'язані з виховним процесом*. До предметних можна віднести логіко-математичний (вирішення математичних задач та логічних завдань); лінгвістичний / вербальний (розвиток зв'язного мовлення); музичний; просторовий та тілесно-кінестетичний (на уроках мистецтва, фізичного виховання та при опануванні різних видів спорту). До виховних відносимо міжособистісний та внутрішньоособистісний типи інтелекту (в таких діадах, як «учитель – учень»; «учитель – батьки»; «учень – учень»; «учитель – учитель»; «учень – батьки»).

Особливої уваги заслуговують інноваційні типи інтелекту (природничо-науковий, духовний та екзистенційний), адже вони відповідають сучасним освітнім запитам, що орієнтовані на пошук особистістю власного «Я» у Всесвіті, та стають ключовими в сучасній освіті.

Важливість духовного інтелекту для психолого-педагогічної теорії та практики діяльності відображена у працях Д. Гольмана (Daniel Goleman) та Г. Гарднера (Howard Gardner). Ці вчені вважають, що духовний інтелект притаманний лише людині та є «найбільш фундаментальною» формою інтелекту, оскільки він використовується людиною для її самовираження (найвищої мети педагогічної діяльності) та бачення і розуміння нею життєвих цінностей. Отже, духовний інтелект містить у собі здатність людини до самовдосконалення і самомотивації [2; 3] та є основним засобом пошуку власного «Я».

Дж. Майер (John D. Mayer) розглядає духовний інтелект у порівнянні з духовною свідомістю. За Дж. Майєром, для того, щоб зазначений вид інтелекту сприймався у науковому контексті як істинний інтелект, мають бути дотримані три критерії-умови. Насамперед, інтелект повинен відображати розумову діяльність людини, а не обмежуватися обраними нею способами поведінки, тобто діяльність має бути усвідомленою, а не лише відповідати соціальним очікуванням. Другим критерієм-умовою інтелекту має бути чітко окреслений набір взаємопов'язаних здібностей. Третім критерієм-умовою є динамічний розвиток інтелекту з дитинства і до зрілого віку. В такому контексті духовність особистості виступає предметом її постійного розвитку.

Дж. Майєр (John D. Mayer) допускає можливість ототожнення духовності або духовної свідомості з духовним розумом. Духовний інтелект – адаптивне використання духовної інформації з метою підвищення ефективності процесу повсякденного вирішення проблем і досягнення мети. Духовність є більш ширшим, всеохоплюючим поняттям, що орієнтовано на пошук священного. Цей пошук орієнтований на накопичення досвіду. Інтелект, водночас, можна визначити як процес використання наявних розумових ресурсів, умінь та навичок, необхідних для більш продуктивного, ефективного, щасливого і, як результат, осмисленого життя, а духовність визначає модель розуміння сенсу життя індивідом і є найвищою метою виховного процесу. Г. Гарднер (Howard Gardner) наголошує на значній відмінності, що існує між поняттям «інтелект» та певним контекстом його застосування (доменом). Так, інтелект він визначав як «біологічний по-

тенціал людини, що використовується нею для свідомого вибору ефективного підходу щодо аналізу певного виду інформації» [2]. Домен був визначений науковцем як «організована діяльність у культурі, в якій можна класифікувати індивідів у контексті їхньої професійної компетентності» [2]. Ці трактування частково пояснюють основні аспекти понять «духовність» та «духовний інтелект». Отже, релігійність або духовність, як зазначає автор, є доменом, пов'язаним зі священними та з надзвичайними реаліями. Отже, Г. Гарднер (Howard Gardner) трактує духовний інтелект як «біологічний потенціал, у якому використовується сфера духовної інформації в процесі вирішення людиною життєвих проблем» [2]. Тому основні аспекти духовності, які стосуються феноменологічного досвіду або мають задані значення чи моделі поведінки, мають бути трактовані як зовнішні щодо інтелектуальної сфери. Інтелектом у цьому контексті виступає потенціал особистості, що застосовується нею для вирішення проблем буття.

Духовно-інтелектуальний зміст педагогічної дії може бути представлено за допомогою методології В. Рибалка. Так, мотиваційно-смісловий компонент педагогічної дії в цьому сенсі представляється пошуком власного «Я» вчителя; предметним та інформаційно-пізнавальним компонентом виступає Особистість вчителя; цілеутворювальними чинниками є Самосвідомість, Свідомість та Воля; за методологічну основу беремо Духовний інтелект особистості і як емотив педагогічної дії у вищезазначеному контексті отримуємо гармонію та єдність особистості з Всесвітом.

Висновки. На основі здійсненого аналізу науково-практичних джерел зауважимо, що проблематика *духовно-інтелектуального змісту педагогічної дії* зумовлена, по-перше, розумінням того, що культурний розвиток, технічний прогрес та економічне процвітання країни можуть забезпечуватися шляхом розвитку духовного інтелекту особистості; по-друге, виникненням нової антропологічної парадигми, де основним напрямом є розвиток людських якостей та духовності в контексті різних галузей психологічних знань щодо сутності людини та її розвитку; по-третє, необхідністю подолання фрагментарності знань із проблем духовного інтелекту та недостатність впливу духовності у діаді «вчитель – учень».

Духовно-інтелектуальний зміст педагогічної дії вбачається автором як використання вчителем наявних ресурсів для орієнтації учня на організацію власного життя на духовних засадах, а отже, й актуалізацію вільного вибору власного світосприйняття самими педагогами крізь призму вищезазначених категорій.

Перспективою подальших досліджень є психологічні чинники розвитку духовного інтелекту вчителя, оскільки сучасні реалії розвитку суспільства формують соціальні запити щодо підготовки майбутніх педагогів – головних організаторів освітнього процесу, задля забезпечення розвитку їх духовного інтелекту, а відтак – досягнення гармонії між моральними та інтелектуальними цінностями учасників освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навч.-метод. посіб. // АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Київ : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
2. Gardner H. A Case Against Spiritual Intelligence [Electronic resource] / Howard Gardner // Tandfonline. – 2009. – Access mode : http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/S15327582IJPR1001_3.
3. Goleman D. Working with emotional intelligence / D. Goleman. – New York : Bantom Books, 1998. – 400 p.
4. Zohar D. Spiritual Intelligence: The Ultimate Intelligence / D. Zohar, I. N. Marshall. – 2001. – 336 с.
5. Амонашвили Ш. Вера в ребенка рождает гениев / Ш. Амонашвили // Мир психологии. – 1996. – № 2.
6. Беляева В. Духовно-нравственное воспитание человека и общества: проблемы и перспективы / В. Беляева // Философско-педагогические и религиозные основания образования в России: история и современность : Десятые Междунар. Покровские образовательные чтения, 19–21 октября 2011 г. – Рязань, 2012.
7. Бех І. Виховання особистості: [у 2 кн.]. – Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех // [ред. О. І. Цибульська]. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
8. Ведич-Берендей Б. КЕДР – Концепция духовного развития: Украина и социогуманизм // Б. Ведич-Берендей. – К. : ООО «ПанТот», 2011. – 208 с.
9. Гончаренко С. Формування наукової картини світу в дорослих: метод. посіб. [рукопис] / С. Гончаренко. – К. : ППОД НАПН України, 2013.
10. Зязюн І. Педагогічна майстерність [Текст] : підруч. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамуценко, І. Ф. Кривonos та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1997. – 349 с.

11. Кремень В. Освіта в структурі цивілізаційних змін / Василь Кремень // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 8–11.
12. Кремень В. Філософсько-освітня діяльність: сучасний аспект / Василь Кремень // Педагогічна майстерність академіка Івана Зязюна: зб. наук. праць / [редкол.: Н. Г. Ничкало (голова) та ін. ; упоряд.: Н. Г. Ничкало, О. М. Боровік ; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К. : Богданова А. М., 2013.
13. Мережко М. Е. Анализ проблем духовно-нравственного воспитания студентов вузов / М. Е. Мережко // Общество: философия, история, культура. – 2011. – Вып. № 3–4. – С. 118–120.
14. Подольская Е. Социальная философия : учебник / Е.А. Подольская. – Х. : НУА, 2009.
15. Помиткін Е. О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток / Е. О. Помиткін. – Київ : Внутрішній світ, 2015. – 144 с.
16. Помиткін Е. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
17. Рибалка В. Психологія розвитку творчої особистості [Текст]: навч. посіб. / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.
18. Савчин М. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин ; [ред.: О. Пілько]. – Івано-Франківськ : Плай ; Вид-во Прикарп. ун-ту, 2001. – 204 с.
19. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. Пер. з рос. / редкол.: В. М. Столетов (голова) та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та ін. – 488 с. Т. 2. Проблеми російської школи / склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та ін. – 359 с.
20. Федій О. Естетотерапія : навч. посіб. / О. А. Федій. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 304 с.
21. Хомич Л. Духовний потенціал вчителя – запорука творення гуманістичного суспільства / Л. Хомич // Професійна освіта: педагогіка і психологія : польсько-український, українсько-польський щорічник / [за ред. Тадеуша Левовицького та ін.; наук. рада: Т. Левовицький, І. Зязюн ; редкол. : Н. Ничкало та ін.; пер.: Г. Балл, І. Вільш]. – Ченстохова ; Київ, 2012. – Вип. 14. – С. 185–195.

22. Чальцева И. Воспитание нравственных ценностей студентов в процессе общественно-педагогической деятельности : автореф. дис. ... канд. п. наук / И. С. Чальцева. – Ростов-на-Дону, 2004.
23. Чугунова Л. Развитие духовных ценностей студентов педагогического вуза посредством духовной музыки : автореф. дис. ... канд. п. наук / Л. А. Чугунова. – Саратов, 2003.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Metodologichni pytannja naukovoi' psihologii' (Dosvid osobystisno-centrovanoi' systematyzacii' kategorial'no-ponjattjevogo aparatu) : navch.-metod. posib. //APN Ukrai'ny, In-t pedagogiky i psihologii' prof. osvity APN Ukrai'ny. – Kyi'v : Nika-Centr, 2003. – 204 s.
2. Gardner H. A Case Against Spiritual Intelligence [Electronic resource] / Howard Gardner // Tandfonline. – 2009. – Access mode : http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/S15327582IJPR1001_3.
3. Goleman D. Working with emotional intelligence / D. Goleman. – New York : Bantam Books, 1998. – 400 p.
4. Zohar D. Spiritual Intelligence: The Ultimate Intelligence / D. Zohar, I. N. Marshall. – 2001. – 336 s.
5. Amonashvili Sh. Vera v rebenka rozhdaet geniev / Sh. Amonashvili // Mir psihologii. – 1996. – № 2.
6. Beljaeva V. Duhovno-nravstvennoe vospitanie cheloveka i obshhestva: problemy i perspektivy / V. Beljaeva // Filosofsko-pedagogicheskie i religioznye osnovanija obrazovanija v Rossii: istorija i sovremennost' : Desjatyje Mezhdunar. Pokrovskie obrazovatel'nye chtenija, 19–21 oktjabrja 2011 g. – Rjazan', 2012.
7. Beh I. Vyhovannja osobystosti: [u 2 kn.]. – Kn. 2: Osobystisno-orijentovanyj pidhid: nauko-vo-praktychni zasady / I. D. Beh // [red. O. I. Cybul's'ka]. – K. : Lybid', 2003. – 344 s.
8. Vedich-Berendej, B. KEDR – Koncepcija duhovnogo razvitija: Ukraina i sociogumanizm. // B. Vedich-Berendej. – K. : OOO «PanTot», 2011. – 208 s.
9. Goncharenko S. Formuvannja naukovoi' kartyny svitu v doroslyh : metod. posib. [rukopys] / S. Goncharenko. – K. : IPOOD NAPN Ukrai'ny, 2013.
10. Zjazjun I. Pedagogichna majsternist' [Tekst] : pidruch. / I. A. Zjazjun, L. V. Kramushhenko, I. F. Kryvonos ta in.; za red. I. A. Zjazjuna. – K. : Vyshha shkola, 1997. – 349 s.
11. Kremen' V. Osvita v strukturi cyvilizacijnyh zmin / Vasyly' Kremen' // Vyshha osvita Ukrai'ny. – 2011. – № 1. – S. 8–11.

12. Kremen' V. Filososfs'ko-osvitnja dijaj'nist': suchasnyj aspekt / Vasyl' Kremen' // Pedagogichna majsternist' akademika Ivana Zjazjuna: zb. nauk. pr. / [redkol.: N. G. Nychkalo (golova) ta in.; uporjad.: N. G. Nychkalo, O. M. Borovik ; In-t ped. osvity i osvity doroslyh NAPN Ukrai'ny. – K. : Bogdanova A. M., 2013.
13. Merezko M. E. Analiz problem duhovno-nravstvennogo vospitaniya studentov vuzov / M. E. Merezko // Obshhestvo: filosofija, istorija, kul'tura. – 2011. – Vyp. № 3–4. – S. 118–120.
14. Podol'skaja E. Social'naja Filosofija : uchebnik / E. A. Podol'skaja. – H. : NUA, 2009.
15. Pomytkin E. O. Duhovnyj potencial osobystosti: psihologichna diagnostyka, aktualizacija ta rozvytok / E. O. Pomytkin. – Kyi'v : Vnutrishnij svit, 2015. – 144 s.
16. Pomytkin E. Psihologija duhovnogo rozvytku osobystosti : monografija / E. Pomytkin. – K. : Nash chas, 2007. – 280 s.
17. Rybalka V. Psihologija rozvytku tvorchoi' osobystosti [Tekst]: navch. posib. / V. V. Rybalka. – K. : IZMN, 1996. – 236 s.
18. Savchyn M. Duhovnyj potencial ljudyny // M. V. Savchyn ; [red.: O. Pil'ko]. – Ivano-Frankivs'k : Plaj ; Vyd-vo Prykarp. un-tu, 2001. – 204 c.
19. Ushyns'kyj K. Vybrani pedagogichni tvory: V 2-h t. Per. z ros. / redkol.: V. M. Stoljetov (golova) ta in. – K. : Rad. shkola, 1983. – (Ped. b-ka). T. 1. Teoretychni problemy pedagogiky / sklav i pidgot. do druku E. D. Dnjeprov ; za red. O. I. Pyskunova (vidp. red.) ta in. – 488 s. T. 2. Problemy rosijs'koi' shkoly / sklav i pidgot. do druku E. D. Dnjeprov ; za red. O. I. Pyskunova (vidp. red.) ta in. – 359 s.
20. Fedij O. Estetoterapija : navch. posib. / O.A. Fedij. – 2-ge vyd., pererob. ta dop. – K. : Centr uchbovoi' literatury, 2012. – 304 s.
21. Homych L. Duhovnyj potencial vchytelja – zaporuka tvorennja gumanistychnogo suspil'stva / L. Homych // Profesijna osvita: pedagogika i psihologija : pol's'ko-ukrai'ns'kyj, ukrai'ns'ko-pol's'kyj shhorichnyk / [za red. Tadeusha Levovyc'kogo ta in.; nauk. rada: T. Levovyc'kyj, I. Zjazjun ; redkol. : N. Nychkalo ta in.; per.: G. Ball, I. Vil'sh]. – Chenstohova ; Kyi'v, 2012. – Vyp. 14. – S. 185–195.
22. Chal'ceva I. Vospitanie npravstvennyh cennostej studentov v processe obshchestvenno-pedagogicheskoy dejatel'nosti : avtoref. dis. ... kand. p. nauk / I. S. Chal'ceva. – Rostov-na-Donu, 2004.

23. Chugunova L. Razvitie duhovnyh cennostej studentov pedagogicheskogo vuza posredstvom duhovnoj muzyki : avtoref. dis. ... kand. p. nauk / L. A. Chugunova. – Saratov, 2003.

Received June 12, 2017

Revised July 14, 2017

Accepted August 15, 2017

УДК 159.32

С. Ю. Больман

bolmans@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЧУТТЯ СОРОМУ

Bolman S. Y. The research of the individual-typological features of sense of shame / S. Y. Bolman // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 38. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 67–77.

S. Y. Bolman. The research of the individual typological features of sense of shame. The article defines a sense of shame according to national and foreign researchers and specifies the main difference of visions of shame. On the basis of theoretical analysis, the main individual typological features of shame, its factors and potential factors, the basic psychological structures of the person that may be associated with this feeling and may vary depending on the level of shame are identified: self-esteem, personality traits, emotional manifestations, attitudes of others and emotions directed to oneself.

A constructed research model that includes the components of shame and its potential factors is presented. On the basis of this model, the research toolkit was chosen; its structure and data analysis features were described. The differentiation of the sample into three groups according to the power of a sense of shame was carried out.

On the basis of the empirical research, the main psychological peculiarities that distinguish individuals with a high level of shame are identified. The components of self-esteem, leading emotions and personality traits playing a major role in this are determined. There is a statistically significant difference between groups, depending on the level of shame (low, medium, high) and other psychological characteristics of the indivi-